

MARYLA BIENIEK-MAJKA

SZARA STREFA NA RYNKU PRACY NA OBSZARACH WIEJSKICH W POLSCE. PRZYCZYNEK DO DYSKUSJI

Streszczenie: Artykuł ma charakter przeglądowy, bazuje na literaturze przedmiotu i raportach z badań empirycznych oraz danych statystycznych. Jego celem jest przedstawienie problemu pracy nielegalnej i nierejestrowanej w Polsce, ze szczególnym uwzględnieniem funkcjonowania tego zjawiska na terenach wiejskich. Wskazano, że rolnictwo jest jedną z branż najbardziej narażonych na funkcjonowanie w szarej strefie, co może wynikać z systemu opodatkowania oraz wielkości najczęściej funkcjonujących w tej branży przedsiębiorstw. „Familijność” mikro i małych przedsiębiorstw sprzyja procederowi zatrudniania „na czarno” i płacenia „pod stołem”. Na pracę nierejestrowaną bardziej narażeni są mieszkańcy wsi niż miast ze względu na trudności w dostępie do atrakcyjniejszych ofert pracy, barier komunikacyjnych, ograniczonych możliwości podjęcia kształcenia w wybranym kierunku, a także braku możliwości pogodzenia pracy zawodowej z obowiązkami pracy rolnika, czy obowiązkami rodzinnym. Sytuacja na rynku pracy jest zróżnicowana terytorialnie. Mimo, iż stopa bezrobocia w Polsce maleje, to udział mieszkańców wsi wśród osób bezrobotnych wzrasta, co sprzyja rozwojowi szarej strefy. Chcąc zmniejszyć jej rozmiary należałoby m.in. uprościć system podatkowy, zmniejszyć obciążenia fiskalne. Proponowane rozwiązania w Polskim Ładzie (zmiana systemu naliczania składki zdrowotnej) mogą odnieść odwrotny skutek. W przeniesieniu odpowiedzialności finansowej za ujawnianie dochodów tylko na płatnika można upatrywać zwiększenia liczby zasygnalizowanych nieprawidłowości do organów kontrolnych.

Słowa kluczowe: rolnictwo, rynek pracy, szara strefa.

1. WPROWADZENIE

W definicjach szarej strefy, jak zauważa G. Gołębiowski [Gołębiowski 2007, s. 17–28] można wyróżnić dwa podejścia. Pierwsze traktuje funkcjonowanie w szarej strefie jako działalność niezarejestrowaną. Drugie odwołuje się do sfery behawioralnej, tj. uchylania się w działalności od określonych obowiązków nałożonych przez prawo. Podkreśla on, że różnice te wynikają często ze sposobów przyjętych szacunków tej części gospodarki i inaczej określonych celów badań.

Niezależnie jednak od podejścia, szara strefa określana jest mianem gospodarki równoległej bądź gospodarki drugiego obiegu. Działanie w tej strefie, najczęściej przyjmuje postawę działalności prowadzonej bez wymaganych zezwoleń, nieprzestrzegania przepisów prawnych regulujących działalność gospodarczą, prowadzenia niezarejestrowanej działalności gospodarczej, uchylania się od płacenia podatków i paropodatków, co jest ujemną cechą szarej strefy. Wiadomo bowiem, że osoby funkcjonujące poza legalnym rynkiem pracy będą musiały, w razie potrzeby, otrzymać jakąś pomoc, której koszty poniesie społeczeństwo. Zaletą szarej strefy jest rozszerzenie rynku pracy, zwiększenie liczby marginalnych miejsc pracy, chociaż o niskiej produktywności i niskich wynagrodzeniach, które jednak nie byłyby wytworzone w formalnej sferze gospodarki [Kabaj 2004].

Jak zauważają A. Baczko-Dombi i A. Giza [Baczko-Dombi, Giza 2014, s. 107–137] w dyskursie ekonomicznym podkreśla się jednak długoterminowe korzyści płynące z legalizacji zatrudnienia, i to dla wszystkich zainteresowanych:

- dla pracowników – z uwagi na świadczenia zdrowotne i chorobowe, nabywanie uprawnień emerytalnych oraz wysokość przyszłych świadczeń, ochronę praw pracowniczych;
- dla pracodawców – z uwagi na podstawowe znaczenie pracy rejestrowanej dla uczciwej konkurencji, a dla ogółu obywateli – z uwagi na wpływy z podatków, ale i zabezpieczenie źródła finansowania bieżących i przyszłych świadczeń.

Doraźne, finansowe korzyści płynące z unikania opodatkowania i oskładkowania są pozorne: z jednej bowiem strony jest to typowa sytuacja dyskontowania przyszłości, z drugiej zaś – zarówno pracownik, jak i pracodawca znajdują się z uwagi na nierejestrowanie pracy w gorszej sytuacji. Pracownik ma słabą pozycję negocjacyjną, i w efekcie otrzymuje mniej, niż mógłby otrzymać netto z pracy nierejestrowanej, nie wspominając o braku zdolności kredytowej czy ochrony prawnej. Praca nierejestrowana przynosi korzyści dzisiaj (nieco wyższa wypłata „na rękę”), ale koszty tego zachowania ujawnią się w przyszłości (brak świadczenia, niskie świadczenie). Pracodawca z kolei, nie tylko ponosi ryzyko kary w przypadku kontroli, ale – co ważniejsze, nie może ujawnić części ponoszonych przez siebie kosztów (kosztów niezarejestrowanej pracy). Trzeba pamiętać, że przy niewystarczających wpływach z bieżących składek na realizację nabytych uprawnień, trzeba będzie albo zapewnić dopływ środków z innych funduszy publicznych, powiększając zadłużenie wewnętrzne, albo zmniejszyć wysokość wypłacanych świadczeń – co zawsze wiąże się z dużym ryzykiem politycznym.

2. PRZYCZYNY I RODZAJE DZIAŁALNOŚCI W SZAREJ STREFIE

Przyczyny występowania zjawiska szarej strefy porządkuje się w trzy grupy:

- ekonomiczne,
- instytucjonalne,
- psychologiczne.

Do pierwszej zalicza się niewystarczający poziom lub brak dochodów, brak legalnej pracy, obawę przed utratą świadczeń w przypadku rejestracji umowy o pracę (dotyczy to np. emerytów czy bezrobotnych). Z kolei przyczyny instytucjonalne związane są z wysokimi podatkami nakładanymi na pracę, relatywnie wysokimi zasiłkami dla bezrobotnych, regulacjami rynku pracy (np. łatwość zwalniania, zatrudniania). Trzecia grupa przyczyn to czynniki psychologiczne, takie jak społeczna moralność podatkowa (rozumiana jako społeczne przyzwolenie do podejmowania pracy na czarno) czy skłonność do podejmowania ryzyka. Jak podaje J. Kraciuk [Kraciuk 2013, s. 85–95], badania prowadzone w Polsce wskazują, że największy wpływ na tworzenie szarej strefy mają przyczyny o charakterze ekonomicznym, które mogą być poprzedzone czynnikami o charakterze instytucjonalnym. Wysokie obciążenia podatkowe i paropodatkowe aktywizują szarą strefę. Im wyższe koszty podatkowe i więcej regulacji, tym więcej zatrudnionych w szarej strefie. Niechęć do płacenia podatków jest tak ponadczasowa i uniwersalna, że raczej nie istnieje taki poziom podatków, przy którym atrakcyjność funkcjonowania w legalnej gospodarce byłaby większa niż w szarej strefie. Dlatego można stwierdzić, że wyraźnie dominującym motywem wchodzenia w obszar gospodarczego cienia to chęć uniknięcia obciążenia składkami na ubezpieczenia społeczne i podatkami.

Według S. Cichockiego [Cichocki 2006, s. 37–61], działania gospodarcze możemy podzielić na obserwowalne i nieobserwowalne (*non-observed economy*). Działania należące do szarej strefy można podzielić także ze względu na rodzaj łamanych reguł wyróżniając:

- gospodarkę nielegalną (*illegal economy*). Składa się z działań gospodarczych łamiących przepisy prawne, które określają zakres legalnego działania gospodarczego. Należy do niej np. produkcja narkotyków i nielegalny handel walutami obcymi;
- gospodarkę niezgłoszoną (*unreported economy*). Składa się z działań przynoszących dochód niezgłaszany organom podatkowym;
- gospodarkę niezarejestrowaną (*unrecorted economy*). Składa się z działań niezgłoszonych rządowym instytucjom statystycznym;
- gospodarkę nieformalną (*informal economy*). Składa się z działań gospodarczych, które z jednej strony unikają kosztów wynikających z wszelkich regulacji, a z drugiej strony nie są objęte korzyściami wynikającymi z powyższych reguł.

Interesujący podział transakcji pieniężnych i niepieniężnych, które nie zawsze są nielegalne przywołał P. Misztal [Misztal 2018, s. 21–35], które zaprezentowano w tabeli 1. Warto szczególnie zwrócić uwagę na zakres działalności legalnej mającej na celu minimalizację lub uchylanie się od obciążeń fiskalnych do których, między innymi, możemy zaliczyć zachęcanie pracowników do samozatrudnienia, czy tak zwane „płace pod stołem”.

Badanie na temat wielkości rozliczeń „pod stołem” przeprowadził Polski Instytut Ekonomiczny [Kiełczewska, Kośny, Sawulski 2021]. Według klasyfikacji zaproponowanej przez ten Instytut szarą strefę dzielimy na działalność nielegalną,

Tabela 1. Formy transakcji i rodzaje działalności w szarej strefie

Rodzaj działalności	Transakcje pieniężne		Transakcje niepieniężne	
Działalność nielegalna	Handel skradzionymi towarami, produkcja, handel narkotykami, hazard, przemysł, oszustwa itp.		Wymiana barterowa narkotyków, skradzionych lub przemycanych towarów, produkcja narkotyków na własny użytek	
Działalność legalna	Uchylenie się od podatku	Minimalizowanie podatku	Uchylenie się od podatku	Minimalizowanie podatku
	Niedokumentowane dochody z samozatrudnienia, nierejestrowane zatrudnienie	Dodatkowe świadczenia i bonusy przyznawane pracownikom	Wymiana barterowa usług i towarów	Samodzielne wykonywanie prac lub tzw. pomoc sąsiedzka

Źródło: P. Misztal, *Istota i znaczenie szarej strefy w krajach członkowskich Unii Europejskiej*, Roczniki Ekonomii i Zarządzania Tom 10(46) nr 2/2018: 21–35.

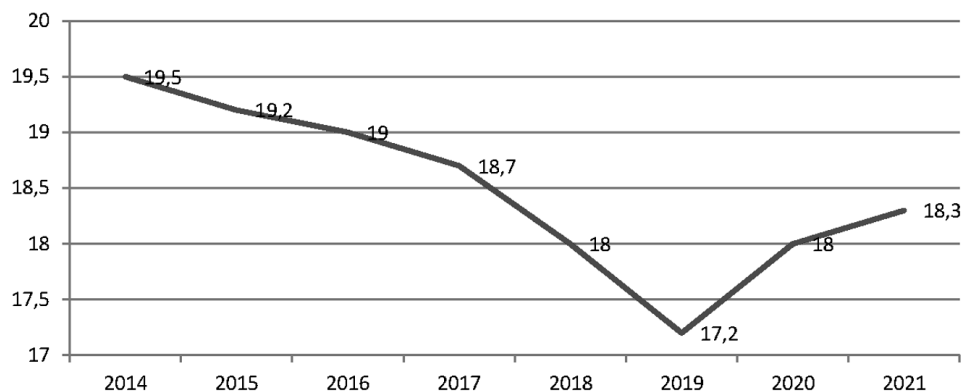
działalność ukrytą i działalność nieewidencjonowaną, do której zaliczono pracę „na czarno” oraz płacenie „pod stołem” oficjalnie zatrudnionym pracownikom. Z wyników tegoż badania wynika, że wypłacanie części wynagrodzeń „pod stołem” w polskiej gospodarce jest zjawiskiem rozpowszechnionym na dużą skalę. Dotyczy co ósmego pracownika zatrudnionego na podstawie umowy o pracę. Poza oficjalną ewidencją wypłacane jest około 6% sumy wynagrodzeń ze stosunku pracy w gospodarce, co w 2018 r. stanowiło równowartość 1,6% PKB. Płacenie pod stołem skutkuje istotnym ubytkiem dochodów publicznych. W 2018 r. straty sektora finansów publicznych z tego tytułu wyniosły ponad 17 mld zł. To kwota porównywalna z luką VAT (19 mld zł) oraz luką CIT (22 mld zł). Największą część strat wynikających ze zjawiska płacenia „pod stołem” ponosi sektor ubezpieczeń społecznych – 11,6 mld zł. Kolejne 2,6 mld PLN to mniejsze dochody NFZ z tytułu składki zdrowotnej, a 3,0 mld zł to niższe wpływy do budżetu państwa i samorządów z PIT. Ponadto zauważono, że płacenie „pod stołem” występuje wyraźnie częściej wśród pracowników mikrofirm niż przedsiębiorstw zatrudniających 10 i więcej pracowników. Odsetek osób otrzymujących część wynagrodzenia „pod stołem” w mikrofirmach wynosi 31%, wobec 11% w przedsiębiorstwach o liczbie pracowników 10 i więcej. Wśród przyczyn tej różnicy wskazują na mniej formalne relacje między pracownikiem i pracodawcą w mikrofirmach, większy udział kosztów wynagrodzeń w działalności (większą presję na ich obniżanie) oraz uproszczoną rachunkowość, która ułatwia przeprowadzenia tego procederu. Autorzy badania wskazują na fakt, że wypłaty części wynagrodzenia „pod stołem” dotyczą przede wszystkim pracowników, którzy formalnie uzyskują niskie dochody. Zjawisko to silnie koncentruje się wokół tej części rozkładu oficjalnych wynagrodzeń, w której znajduje się płaca minimalna. Relatywnie często płacenia „pod stołem” doświadczają osoby słabo wykształcone oraz młode, natomiast nie zauważono znaczących różnic w skali tego zjawiska między kobietami a mężczyznami. Branże, w których zjawisko płacenia „pod stołem” występuje najczęściej

to drobne usługi, handel, budownictwo oraz rolnictwo. To jednocześnie także branże z najwyższym odsetkiem osób, które formalnie otrzymują płacę minimalną – w każdej z nich dotyczy to co najmniej 25% pracowników.

3. WIELKOŚĆ SZAREJ STREFY W POLSCE

W Polsce utrzymuje się „przyzwolenie” na szarą strefę [Chmielewska 2018, s. 109–116], gdyż często nie uważa się tego działania za nieetyczne. Jest to raczej postrzegane jak przejaw zaradności. Takie poglądy są efektem braku zaufania do państwa i wynikają z przekonania, że państwo źle gospodaruje wpływami z podatków. Należy przy tym pamiętać, że pracujący w szarej strefie, nie płacąc podatków i składek na ubezpieczenie społeczne, korzystają jednak z usług finansowanych z podatków (edukacji publicznej, służby zdrowia, pomocy społecznej, bezpieczeństwa publicznego itd.). Pracujący w gospodarce oficjalnej ponoszą więc dodatkowy ciężar podatkowy [Kraciuk 2013, s. 85–95], dlatego wskazane jest podejmowanie przez właściwe instytucje działań prowadzących do budowania w świadomości społecznej przekonania, że szara strefa jest zjawiskiem szkodliwym i w interesie społecznym leży jej ograniczanie [Chmielewska 2018, s. 109–116]. Niestety dane wskazują (wykres 1.), że skala wielkości szarej strefy w Polsce po dłuższym okresie zmniejszania się, zaczęła po 2019 roku wzrastać, a pozycja Polski na tle innych krajów w rankingach związanych z udziałem szarej strefy w PKB wskazuje, że to wciąż palący problem, który należałoby jak najszybciej rozwiązać.

Wykres 1. Udział szarej strefy (w ujęciu Instytutu Prognoz i Analiz Gospodarczych) w polskiej gospodarce

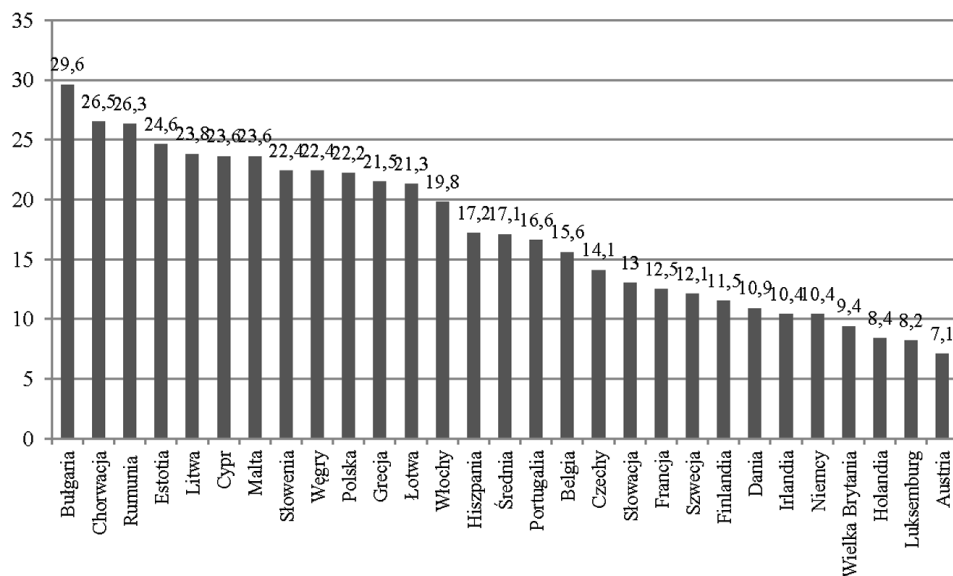

Źródło: opracowanie własne na podstawie raportów *Szara Strefa 2018–2021*¹.

¹ J. Fundowicz, K. Łapiński, B. Wyżnikiewicz, *Szara Strefa 2018*, Warszawa, Marzec 2018, J. Fundowicz, K. Łapiński, B. Wyżnikiewicz, D. Wyżnikiewicz, *Szara Strefa 2019*, Warszawa, Marzec 2019, J. Fundowicz, K. Łapiński, B. Wyżnikiewicz, D. Wyżnikiewicz *Szara Strefa 2020*, IPIAG, Warszawa, Marzec 2020, J. Fundowicz, K. Łapiński, J. Stefanowicz, B. Wyżnikiewicz D. Wyżnikiewicz, *Szara Strefa 2021*, Warszawa, Marzec 2021.

Na podstawie badań F. Schneidera, który specjalizuje się w badaniach nad szarą strefą wykorzystując metodę MIMIC (*Multiple Indicators Multiple Causes*) obliczając udział gospodarki nieoficjalnej w PKB zauważamy (wykres 2.), że wynik uzyskany przez niego jest większy niż ten podawany przez polskie instytuty badawcze (22,2% vs 18,7%). Z jego badań wynika, że w 2017 roku najmniejszy udział szarej strefy odnotowano w gospodarce Austrii (7,1%) oraz Holandii i w Luksemburgu, gdzie wielkość szarej strefy zbliżyła się do 8% PKB, największy natomiast zaobserwowano w Bułgarii, w której wskaźnik ten wyniósł około 30% PKB.

Wykres 2. Udział wg F. Schneidera szarej strefy w gospodarce państw UE w 2017 r. (% PKB)

Źródło: [Pasternak-Malicka 2019, s. 29–56].

Jak podaje M. Pasternak-Malicka [Pasternak-Malicka 2018, s. 29–56], F. Schneider szacuje, że szara strefa w 28 państwach Unii Europejskiej wyniosła w 2017 r. średnio 17,1% PKB, co oznacza spadek badanego zjawiska w stosunku do 2003 r. o 5,5 punktu procentowego (wówczas średni udział wynosił 22,6%). Rezultaty otrzymane przez F. Schneidera sugerują, że rozmiar szarej strefy w Polsce niemal dwukrotnie przekracza oficjalne statystyki GUS. Według austriackiego badacza w 2000 r. szara strefa w Polsce osiągnęła wysokość 27,6%, w 2002 r. – 28,9%, a w 2017 r. – 22,2% PKB.

Tabela 2. Szara strefa gospodarki wg F. Schneidera w Polsce w latach 2000–2017

Rok	2000	2001	2002	2003	2004	2005	2006	2007	2008	2009	2010	2011	2012	2013	2014	2015	2016	2017
% PKB	27,6	28,2	28,9	27,7	27,4	27,1	26,8	26	25,3	25,9	25,4	25	24,4	23,8	23,5	23,3	22,7	22,2

Źródło: [Pasternak-Malicka 2019, s. 29–56].

Z szacunków F. Schneidera (tabela 2.) można wnioskować, że w Polsce ponad 20% prowadzonej działalności gospodarczej jest ukrywana przed administracją skarbową. Największą jej część stanowi tzw. działalność ukryta, czyli nierejestrowane transakcje i obroty legalnie działających przedsiębiorstw. Jako aktywności w szarej strefie wyróżnia się przede wszystkim zaniżanie dochodów w celu obniżania należności podatkowych oraz zatrudnienie nierejestrowane.

Tabela 3. Szacunki rozmiarów gospodarki nieobserwowanej w tworzeniu PKB

Elementy szarej strefy		2012	2013	2014	2015	2016	2017	2018
szara gospodarka	działalność ukryta	9,6	10,6	10,4	11	10,8	10,2	10
	działalność nieformalna	2,6	2,4	2,3	2,2	2,1	1,9	1,7
działalność nielegalna		0,8	0,8	0,6	0,3	0,3	0,3	0,3
gospodarka nieobserwowana		13	13,8	13,3	13,5	13,2	12,4	12

Źródło: opracowanie własne na podstawie raportów *Szara Strefa 2018–2021*.

Dane z raportów Instytutu Prognoz i Analiz Gospodarczych² z lat 2012–2018, ujęte w tabeli 3. wskazują, że w tworzeniu PKB działalność nieobserwowana osiągnęła najwyższą wartość w 2013 roku, po czym sukcesywnie zmniejszała się, osiągając w 2018 roku wartość mniejszą niż w 2012 roku. Na ten wynik miało wpływ zmniejszenie udziału działalności nieformalnej (z 2,6 do 1,7), nielegalnej (z 0,8 do 0,3). Natomiast rozmiar działalności ukrytej był zmienny w badanym czasie. Odnotowano wzrost w 2013 i 2015 roku względem roku poprzedniego. Następnie zmniejszając się z roku na rok udział działalności ukrytej stanowił 10% PKB i był większy niż w 2012 roku.

Potwierdzeniem wielkości problemu szarej strefy w Polsce są wyniki badań D. Nchor wskazujące na średnią wielkość szarej strefy w polskiej gospodarce w latach 1990–2019 na poziomie 22,85% PKB [Nchor 2021, s. 21–37].

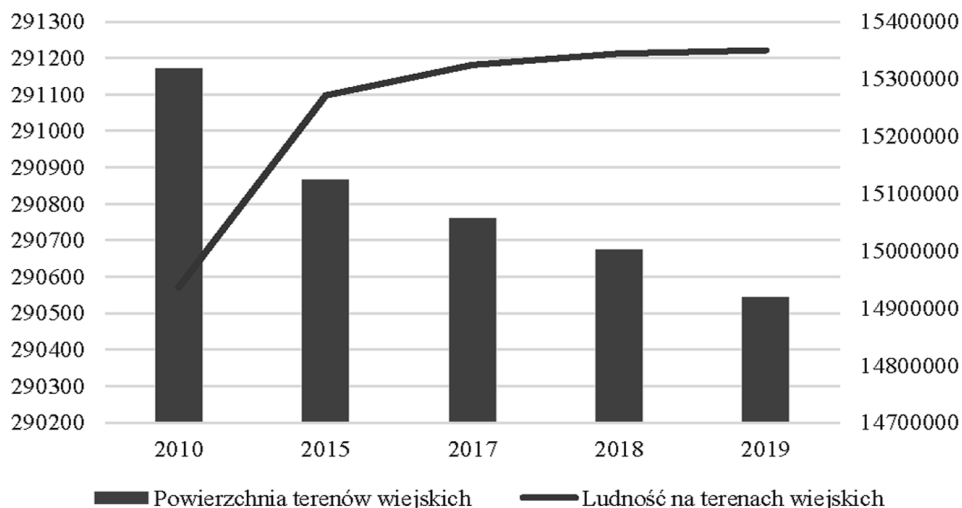
4. PRZYCZYNY PODEJMOWANIA PRACY NIEREJESTROWANEJ NA OBSZARACH WIEJSKICH

Od wielu lat procesy urbanizacyjne w Polsce rozwijają się. Z jednej strony tereny wiejskie przyłączane są do aglomeracji miejskich, z drugiej strony od dłuższego czasu obserwowane są migracje ludności z terenów miejskich na wieś. Dane zaprezentowane na wykresie 3. obrazują sytuację kurczenia się obszarów wiejskich oraz wzrostu liczby osób tam zamieszkujących. Zwiększona liczba mieszkańców napływowych (z miast), którzy asymilując się z rdzennymi

² J. Fundowicz, K. Łapiński, B. Wyżnikiewicz, *Szara Strefa 2018*, Warszawa, Marzec 2018, J. Fundowicz, K. Łapiński, B. Wyżnikiewicz, D. Wyżnikiewicz, *Szara Strefa 2019*, Warszawa, Marzec 2019, J. Fundowicz, K. Łapiński, B. Wyżnikiewicz, D. Wyżnikiewicz *Szara Strefa 2020*, IPIAG, Warszawa, Marzec 2020, J. Fundowicz, K. Łapiński, J. Stefanowicz, B. Wyżnikiewicz D. Wyżnikiewicz, *Szara Strefa 2021*, Warszawa, Marzec 2021.

mieszkańcami poprzez swoją aktywność zawodową, wpływają na wskaźniki aktywności zawodowej, ułatwią też łamanie stereotypów, szczególnie kobietom, które coraz częściej spełniają się w życiu zawodowym, lub *quasi* zawodowym [Kawczyńska-Butrym 2019, s. 5–15].

Wykres 3. Powierzchnia terenów wiejskich (km²) oraz liczba ludności zamieszkujących tereny wiejskie w Polsce w latach 2010–2019

Źródło: opracowanie własne na podstawie Rocznik Statystyczny Rolnictwa 2020, Warszawa 2020.

Należy zauważyć, że sama chęć podjęcia pracy jest czasami niewystarczająca, gdyż poziom bezrobocia, którego spadek nastąpił w całym kraju jest przestrzennie zróżnicowany (tabela 4.).

Tabela 4. Bezrobotni w Polsce w latach 2010–2019 według miejsca zamieszkania

Rok	Bezrobotni w Polsce (w tys.)	Bezrobotni mieszkający na wsi (w tys.)	Udział bezrobotnych mieszkających na wsi w liczbie osób bezrobotnych ogółem (%)
2010	1954,7	856,4	43,81
2015	1563,3	701,6	44,88
2017	1081,7	493,1	45,59
2018	968,9	447,7	46,21
2019	866,4	405,9	46,85

Źródło: opracowanie własne na podstawie Rocznik Statystyczny Rolnictwa 2020, Warszawa 2020.

Dotyczy to poszczególnych województw, a także mniejszych jednostek terytorialnych, czyli powiatów, gmin, miejscowości. Względnie wysoki poziom bezrobocia utrzymuje się nadal na terenach peryferyjnych, oddalonych od aglomeracji i centrów biznesowych, słabo zurbanizowanych, z dużym udziałem

ludności wiejskiej (wykres 4.). Zmiany na rynku pracy wyrażające się malejącą podażą pracy wpływają na sytuację pracodawców. Popyt na pracowników wyraźnie przekracza rozmiary podaży. Niedobory kandydatów do pracy są rekompensowane zatrudnianiem migrantów z zagranicy. Oprócz legalnego zatrudnienia obcokrajowców, występuje także trudne do szacowania (i można przepuszczać, że nie małe) zatrudnienie w szarej strefie. Dotyczy to między innymi sektora rolniczego [Niedzielski 2018, s.100–103].

Wykres 4. Udział osób bezrobotnych mieszkających na wsi w liczbie osób bezrobotnych ogółem w 2019 roku według województw

Źródło: opracowanie własne na podstawie Rocznik Statystyczny Rolnictwa 2020, Warszawa 2020.

Rolnictwo, będące w Europie i w Polsce domeną gospodarki rodzinnej, nie należy do tych sektorów gospodarki, w których przemiany sfery pracy są zaawansowane. Niemniej jednak podlega ono ustawicznej restrukturyzacji, spowodowanej zarówno oddziaływaniem procesów globalnych i makrospołecznych, jak i mechanizmów oraz czynników endogennych, tworzących specyficzny kontekst społeczny pracy w rolnictwie w poszczególnych krajach. Za przykład mogą posłużyć międzynarodowe migracje ekonomiczne, globalizacja gospodarki żywnościowej, starzenie się ludności wiejskiej, kurczenie się usług publicznych na wsi, malejące dochody i marginalizacja drobnych rolników-producentów. Pograża to cały sektor gospodarki rolnej w kryzysie, ogranicza możliwości wykonywania pracy i prowadzi do redukcji zatrudnienia. Transakcje ekonomiczne realizowane w środowisku wiejskim zachowały wiele elementów kontekstu pozaekonomicznego, jak system pokrewieństwa, stosunki sąsiedzkie czy relacje przyjaźni.

Polskie rolnictwo składa się z dwóch odmiennych segmentów. Jeden tworzą drobne gospodarstwa rodzinne, które użytkują większość zasobów ziemi rolnej i są miejscami pracy dla większości rolników i ich rodzin. Na drugi segment składają się nowoczesne, towarowe gospodarstwa, w których dominuje praca

najemna. Te nowoczesne gospodarstwa są aktywne na rynku ziemi rolniczej, ale nie tworzą nowych miejsc pracy, a raczej je redukują, mechanizując wiele prac.

Stosunki pracy w polskim rolnictwie mają charakter hybrydowy, co jest konsekwencją dualnego modelu rolnictwa. Stosunki te są kształtowane przez dwa odmienne typy reguł:

- reguły zakorzenione w relacjach rodzinnych, które wiążą się z obligacjami moralnymi i są osadzone w systemie uznawanych wartości;
- reguły formalne, kształtowane przez czynniki zewnętrzne, takie jak lokalny i globalny rynek pracy oraz regulacje dotyczące stosunków pracy, obowiązujące w krajach UE.

Specyfika rolnictwa, w którym pracują głównie członkowie rodziny, sprawia, że trudno odpowiedzieć precyzyjnie na pytanie, ile osób jest zatrudnionych w tym sektorze gospodarki. Członkowie rodziny świadczą bowiem pracę niekiedy tylko w pewnym okresie, np. podczas zbiorów, w weekendy, przez część dnia. Wielu rolników zaś, właścicieli niewielkich gospodarstw, wykonuje inne stałe zajęcia, aby uzupełniać dochody z działalności rolniczej. Wiąże się to z sezonowym wahaniami popytu na pracę, który jest najczęściej zaspokajany poprzez zatrudnianie pracowników najemnych na krótki okres bądź przez angażowanie okresowe członków rodziny.

Niektóre osoby pracują nieregularnie, okazjonalnie, bez żadnych regulacji formalnych. Jednocześnie wielu rolników stale lub okazjonalnie wykonuje dodatkowe zajęcia, poza gospodarstwem. Sezonowy charakter sporej liczby prac zmienia popyt na pracę w gospodarstwie w cyklu rocznym, dlatego też praca ta jest nieatrakcyjna dla pracowników najemnych więc często jest ona wykonywana przez nielegalnych imigrantów [Podedworna 2018, s. 67–78].

Wykres 5. Zmiana w udziale pracujących w rolnictwie w 2019 w stosunku do 2010 roku według województw

Źródło: opracowanie własne na podstawie Rocznik Statystyczny Rolnictwa 2020, Warszawa 2020, s. 107–108.

Liczba osób pracujących w rolnictwie zmniejszyła się w roku 2019 w porównaniu do 2010 roku. Jednakże, jak wynika z danych zaprezentowanych na wykresie 5., zmiany są zróżnicowane terytorialnie. Największy wzrost liczby pracowników w branży rolnej zanotowano w województwie mazowieckim, natomiast w województwie opolskim odnotowano największy odpływ pracowników.

Dane statystyczne wskazują, że rolnictwo jest jedną spośród wielu branż, w których wykonywano pracę nierejestrowaną (dominująca jest branża budowlana, usługi, w tym przede wszystkim handel i gastronomia). Podkreśla się jednak, że to w rolnictwie mamy do czynienia zarówno z zatrudnianiem nierejestrowanym w indywidualnych gospodarstwach rolnych jak i w firmach z branży rolniczej oraz leśnej [Baczko-Dombi, Giza 2014, s. 107–137]. Praca w szarej strefie stała się swoistym systemem społecznym, zapewniającym nie tylko korzyści finansowe, ale również społeczne i psychologiczne. Mechanizmy rekrutacji do niej wiążą się z wadliwością systemu edukacji, niską mobilnością w porównaniu z regionalnym zróżnicowaniem rynku pracy, dynamicznym rozwojem sektora usług i niskim zaufaniem do instytucji publicznych. Niejednokrotnie jest to praca, która nie ma charakteru stałego, ani pełnowymiarowego. Często jest to praca dorywcza, wykonywana u wielu pracodawców, bez należytego zabezpieczenia praw i przywilejów pracowniczych. B. Chmielewska [Chmielewska 2018, s. 109–116] podaje, że według badań od wielu lat pozyskanie legalnej pracy stanowi większy problem dla mieszkańców wsi niż miast. Sektor rolniczy jest jednym z najbardziej „narażonych” na funkcjonowanie szarej strefy. Stwierdza też, że najwyższe wydatki na prace nierejestrowane odnotowano w gospodarstwach rolników oraz rodzin mieszkających na wsi.

Potwierdzeniem trudności w znalezieniu formalnej pracy przez mieszkańców wsi są dane zawarte w tabeli 5. wskazujące rodzaj podejmowanej pracy nierejestrowanej. Na uwagę zasługuje fakt, że najwyższy odsetek prac podejmowanych przez mieszkańców wsi stanowią prace ogrodniczo-rolne (55,69%), które wykonywane są przez 58,42% mężczyzn i 52,11% kobiet mieszkających na wsi. W ramach tak zwanej pomocy sąsiedzkiej prace ogrodniczo-rolne wykonywane są w 67,78% przez mieszkańców wsi, częściej przez mężczyzn (80%) niż kobiety (53,33%).

Tabela 5. Udział mieszkańców wsi w wieku 15 lat i więcej według miejsca zamieszkania i płci oraz rodzajów podejmowanej pracy nierejestrowanej

WYSZCZEGÓLNIENIE	Udział mieszkańców wsi		
	ogółem	mężczyźni	kobiety
	%		
OGÓLEM	39,88	41,36	38,54
według rodzajów pracy:			
Handel	36,40	37,24	35,63
Usługi budowlane i instalacyjne	43,73	44,34	42,92
Remonty i naprawy budowlano-instalacyjne	41,24	43,63	38,36
Przeglądy i naprawy samochodów oraz innych maszyn	46,63	46,67	46,72

cd. Tabela 5.

WYSZCZEGÓLNIENIE	Udział mieszkańców wsi		
	ogółem	mężczyźni	kobiety
	%		
Usługi transportowe	36,31	38,33	32,36
Naprawa sprzętu elektrotechnicznego	42,50	39,39	48,95
Usługi lekarskie, pielęgniarskie	38,26	41,62	35,57
Usługi fryzjerskie, kosmetyczne	44,87	42,24	45,80
Usługi turystyczne i gastronomiczne	38,92	32,12	43,78
Doradztwo księgowo, prawne	29,01	24,39	32,40
Korepetycje	32,03	30,59	33,11
Tłumaczenia	36,12	36,44	35,86
Usługi krawieckie	45,89	45,85	45,83
Prace domowe (np. sprzątanie)	33,08	33,55	32,81
Opieka nad dzieckiem lub starszą osobą	35,54	35,37	35,64
Ochrona i pilnowanie mienia	29,18	32,70	21,28
Prace ogrodniczo-rolne	55,69	58,42	52,11
Działalność produkcyjna	43,75	43,71	43,80
Usługi sąsiedzkie	47,79	56,92	40,14
w tym:			
■ usługi budowlane i instalacyjne oraz remonty i naprawy budowlano-instalacyjne	38,81	40,00	37,50
■ przeglądy i naprawy samochodów oraz innych maszyn	.	.	.
■ usługi transportowe	76,92	100,00	55,56
■ usługi krawieckie	40,00	.	.
■ prace domowe (np. sprzątanie)	22,22	.	23,08
■ opieka nad dzieckiem lub starszą osobą	37,93	45,45	33,33
■ prace ogrodniczo-rolne	67,78	80,00	53,33
Inne	34,10	24,68	40,63

Źródło: opracowanie własne na podstawie *Praca nierejestrowana w Polsce w 2017 roku*, GUS 2019.

Przyczyny podjęcia pracy nierejestrowanej wśród mieszkańców wsi na tle ogółu zawarte zostały w tabeli 6. Wskazują one na wagę niechęci wiązania z miejscem pracy na stałe (dotyczy to przede wszystkim mężczyzn więc może to wynikać z konieczności łączenia obowiązków pracy na roli z pracą pozarolniczą). Kolejnym bodźcem zniechęcającym do podjęcia legalnego zatrudnienia jest wysokość obciążeń podatkowych. Na ten czynnik także zwrócili uwagę M. Wasilewski i M. Ganc [Wasilewski, Ganc 2012, s. 725–733]. To w niemal nieistniejącym podatku dochodowym upatrują problemów w rolnictwie, gdyż budzi on poczucie niesprawiedliwości, negatywną ocenę wydolności ekonomicznej systemu i sprzyja szarej strefie.

Tabela 6. Udział mieszkańców wsi w wieku 15 lat i więcej według płci oraz opinii na temat przyczyn podejmowania pracy nierejestrowanej

WYSZCZEGÓLNIENIE	Udział mieszkańców wsi		
	ogółem	mężczyźni	kobiety
	%		
Niewystarczające dochody	56,66	64,50	45,97
Brak możliwości znalezienia pracy	56,63	65,05	39,81
Pracodawca proponuje wyższe wynagrodzenie bez rejestrowania umowy o pracę	45,45	54,29	29,75
Wynika to z sytuacji rodzinnej bądź życiowej	43,10	35,94	50,94
Podatki zniechęcają do rejestrowania dochodów	58,02	68,69	24,24
Wysoka składka ubezpieczeniowa	54,13	61,90	36,62
Niechęć wiązania się na stałe z miejscem pracy	63,64	63,64	.
Możliwość utraty niektórych świadczeń przy podjęciu pracy rejestrowanej	39,73	28,57	47,62

Źródło: opracowanie własne na podstawie *Praca nierejestrowana w Polsce w 2017 roku*, GUS 2019.

Kolejnymi czynnikami wpływającym na decyzję o podjęciu pracy nierejestrowanej podyktowane są: brakiem możliwości znalezienia legalnej pracy oraz niewystarczającymi dochodami. Tymi pobudkami częściej kierowali się mężczyźni. Kobiety natomiast najczęściej swoją decyzję motywowały sytuacją rodzinną, życiową, a także możliwością utraty niektórych świadczeń społecznych. Jak podkreślają A. Baczek-Dombi i A. Giza [Baczek-Dombi, Giza 2014, s. 107–137], kobiety wolą podjąć pracę nierejestrowaną, która daje im niezbędną elastyczność na wypadek, gdyby się „coś trafiło” oraz gwarantuje przejściowość, tymczasowość – czyli nie grozi „utknięciem” na stałe, podkopaniem prestiżu. Powody, dla których kobiety decydują się na podjęcie pracy nierejestrowanej, znakomicie ilustrują niedostatki pracy „legalnej” związane z łączeniem pracy z obowiązkami rodzinnymi: zbyt mała elastyczność godzin pracy, ograniczone możliwości pracy na część etatu, co jednocześnie potwierdza trudniejszą sytuację kobiet i ich dyskryminację na rynku pracy.

5. PODSUMOWANIE

Szara strefa to zjawisko skomplikowane, o wielu odmianach. Z różnych powodów ludzie podejmują decyzję, aby funkcjonować w obszarze gospodarki nierejestrowanej. Konkludując należy zauważyć, że jednym z największych wyzwań w gospodarce są działania mające na celu zmniejszanie rozmiaru pracy nierejestrowanej – pracy „na czarno” i płacy „pod stołem”. Wskazuje się, że rolnictwo jest jednym z sektorów w którym najczęściej dochodzi do funkcjonowania w szarej strefie. Sprzyja temu „familijny” charakter przedsiębiorstw na terenach wiejskich (najczęściej są to mikro i małe przedsiębiorstwa), system opodatkowania

dochodów z rolnictwa. Niepokojący jest fakt, że mimo zmniejszającej się stopy bezrobocia w Polsce zwiększa się udział osób z obszarów wiejskich w ogólnej liczbie osób bezrobotnych. Może to wynikać z problemów z jakimi borykają się mieszkańcy wsi tj. barier utrudniających mobilność, nieelastycznego czasu pracy czy ograniczonej możliwości podjęcia nauki zgodnie z predyspozycjami i wymaganiami rynku pracy w szkołach ponadpodstawowych i wyższych (ze względu na konieczność dojeżdżania lub nawet przeprowadzki uczniów/studentów z obszarów wiejskich do miast system stypendialny winny być bardziej rozbudowany).

Aby zniwelować znaczenie szarej strefy, szczególnie na rynku pracy, według P. Misztala [Misztal 2018, s. 21–35] należałoby podjąć działania mające na celu uproszenie systemu podatkowego, obniżenie obciążeń fiskalnych i parafiskalnych, zmniejszenie wszelkich regulacji do niezbędnego minimum, wspieranie rozwoju i promowanie obrotu bezgotówkowego. Życie gospodarcze wskazuje jednak, że planowane rozwiązania fiskalne, zmiana sposobu naliczania składki zdrowotnej (*de facto* zwiększenie obciążeń podatkowych) mogą odnieść odwrotny skutek. Pożądanego efektu może przynieść planowana zmiana przenosząca finansowe konsekwencje nielegalnego zatrudnienia lub nieujawnienia dochodów (zapłata składek z tytułu ubezpieczeń społecznych wraz z odsetkami) tylko na płatnika składek (pracodawcę)³. Zwolnienie z odpowiedzialności finansowej osób nakłanianych do funkcjonowania w szarej strefie może zachęcić ich do sygnalizowania nieprawidłowości organom kontrolnym.

BIBLIOGRAFIA

- Baczek-Dombi A., Giza A. (2014), *Droga do "szarej strefy". Społeczne mechanizmy wykluczenia.*, „Przegląd Socjologiczny” 63 (LXIII) /4, s. 107–137.
- Chmielewska B. (2018), *Pozarolnicze źródła utrzymania rodzin na wsi a szara strefa*, „Roczniki Ekonomii i Zarządzania” Tom 10(46), nr 2, s. 109–116.
- Cichoński S. (2006), *Metody pomiaru szarej strefy*, „Gospodarka Narodowa” nr 1–2, s. 37–61.
- Fundowicz J., Łapiński K., Wyżnikiewicz B., Wyżnikiewicz D. (2020), *Szara Strefa 2020*. Warszawa: IpiAG.
- Fundowicz J., Łapiński K., Wyżnikiewicz B., Wyżnikiewicz D. (2019), *Szara Strefa 2019*. Warszawa: IpiAG.
- Fundowicz J., Łapiński K., Wyżnikiewicz B. (2018), *Szara Strefa 2018*. Warszawa: IpiAG.
- Fundowicz J., Łapiński K., Stefanowicz J., Wyżnikiewicz B., Wyżnikiewicz D. (2021), *Szara Strefa 2021*. Warszawa: IpiAG.
- Gołębiowski G. (2007), *Zjawisko szarej strefy z uwzględnieniem gospodarki polskiej*, „Współczesna Ekonomia” nr 1 (1), s. 17–28.

³ *Praca na czarno i wypłata pod stołem – co zmieni Polski Ład?*, 30 listopada 2021, https://kadry.infor.pl/kadry/indywidualne_prawo_pracy/odpowiedzialnosc_prawa_i_obowiazki/5369810,Pracana-czarno-i-wypłata-pod-stolem-co-zmieni-Polski-Lad.html

- Kabaj M. (2004), *Zatrudnienie w „szarej strefie” w polskiej gospodarce. Fakty, tendencje, mity i nieporozumienia*, „Polityka Społeczna” nr 1.
- Kawczyńska-Butrym Z. (2019), *Kobiety – mieszkanki wsi – aktywność i zmiana*, „Acta Universitatis Lodzianensis Folia Sociologica” vol. 68, s. 5–15.
- Kielczewska A., Kośny M., Sawulski J., *Skala płacenia pod stołem w Polsce*. Warszawa: Polski Instytut Ekonomiczny.
- Kraciuk J. (2013), *Szara strefa w Europie*, „Zeszyty Naukowe Szkoły Głównej Gospodarstwa Wiejskiego w Warszawie Problemy Rolnictwa Światowego” Tom 13 (XXVIII), Zeszyt 1, s. 85–95.
- Misztal P. (2018), *Istota i znaczenie szarej strefy w krajach członkowskich Unii Europejskiej*, „Roczniki Ekonomii i Zarządzania” Tom 10(46), nr 2, s. 21–35.
- Nchor D. (2021), *Shadow economies and tax evasion: The case of the Czech Republic, Poland and Hungary*, “Society and Economy” Vol. 43, Issue 1, s. 21–37.
- Niedzielski E. (2018), *Bezrobocie i rynek pracy w regionach peryferyjnych*, „Roczniki Naukowe SERiA” XX(1), s.100–103.
- Pasternak-Malicka M. (2019), *Szara strefa – definicje, przyczyny, szacunki. Polska perspektywa zjawiska*, „Studia BAS” nr 2(58), s. 29–56.
- Podedworna H. (2018), *Między gospodarka rodzinną a rynkiem. Stosunki pracy w polskim rolnictwie z perspektywy socjologii wsi*, „Więś i Rolnictwo” 1(178), s. 67–78.
- *Praca na czarno i wypłata pod stołem – co zmieni Polski Ład?*, 30 listopada 2021, https://kadry.infor.pl/kadry/indywidualne_prawo_pracy/odpowiedzialnosc_prawa_i_obowiazki/5369810,Praca-na-czarno-i-wypłata-pod-stolem-co-zmieni-Polski-Lad.html
- *Praca nierejestrowana w Polsce w 2017 roku (2019)*. Warszawa: GUS.
- *Rocznik Statystyczny Rolnictwa 2020 (2020)*. Warszawa: GUS.
- Wasilewski M., Ganc M. (2012), *Funkcjonowanie systemu podatkowego w rolnictwie oraz propozycje zmian w opinii rolników indywidualnych*, „Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Szczecińskiego. Finanse, rynki finansowe, ubezpieczenia” vol. 50/689, s. 725–733.

SHADOW ECONOMY ON THE LABOR MARKET IN RURAL AREAS IN POLAND. CONTRIBUTION TO THE DISCUSSION

Summary: The article is a review, based on literature and empirical research reports and statistical data. Its aim is to present the problem of illegal and undeclared work in Poland, with particular emphasis on the functioning of this phenomenon in rural areas. It was pointed out that agriculture is one of the industries most exposed to functioning in the shadow economy, which may result from the taxation system and the size of the enterprises most frequently operating in this industry. The “familiarity” of micro and small enterprises favors the practice of hiring “illegally” and paying “under the table”. The inhabitants of rural areas are more exposed to undeclared work than urban residents due to difficulties in accessing more attractive job offers, communication barriers, limited opportunities to undertake education in the chosen field, as well as the inability to reconcile professional work with the obligations of a farmer or family obligations. The situation on the labour market is territorially diversified. Although the unemployment rate in Poland is decreasing, the share of rural residents among the unemployed is increasing, which encourages the development of the shadow economy.

In order to reduce its size, it would be necessary, among other things, to simplify the tax system and reduce the fiscal burden. The proposed solutions in the Polski Ład (changing the system for calculating health premiums) may have the opposite effect. The transfer of financial responsibility for the non-disclosure of income only to the payer may be seen as an increase in the number of irregularities reported to the control bodies.

Key words: agriculture, labour market, shadow economy.

Dr Maryla Bieniek-Majka
ORCID: 0000-0003-1448-7406
Instytut Prawa i Ekonomii
Uniwersytet Kazimierza Wielkiego w Bydgoszczy
Plac Weyssenhoffa 11
85-072 Bydgoszcz
maryla@ukw.edu.pl